

ПО ВЪПРОСА ЗА МЯСТОТО НА ТАКА НАР. "АУЛ НА ОМУРТАГ"

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

През 1958 г. бяха предприети археологически разкопки на укрепението в землището на с. Хан Крум (бивше Чаталар, Шуменско), а през 1960 г. се появи и първата публикация за резултатите от тези разкопки. През 1959 г. бяха продължени тези разкопки, последвани от редица нови публикации на тази тема,¹ в които бе обявено, че е открит "аулът" на хан Омуртаг, като за доказателство се използваха данни, съдържащи се в известния Чаталарски надпис. Това тълкуване не срещна никакви възражения и се прие безрезервно, без да бъде задълбочено обмислено от всички страни. А въпросът опираше всъщност до тълкуването на текста от Чаталарския надпис, в който, както ще видим, има място и за по-различна интерпретация на отделни думи и изрази, отколкото тази, която предлага В. Бешевлиев.² Разбира се, още по-важни са резултатите от археологическите разкопки. Чрез тях наистина се доказва, че това укрепление, наред с Плиска, Преслав и Мадара, е един от центровете на прабългарската укрепителна система. Бяха открити обаче и значителен брой материали от късноримската епоха, в това число и две раннохристиянски базилики, с което пък се доказва, че това място е било обитавано далеч преди да се настанят в него прабългарите.³ Впрочем, това е съвсем нормално: прабългарите, настанени в току-що завоювана чужда територия, не са имали възможност да предприемат такива колосални строежи и затова, естествено, са предпочитали да се настаняват в заварени от тях укрепени места, в които те пълновластно са се разпореждали.

В Чаталарския надпис се казва, че Омуртаг "обитавайки стана на Плиска, съгради дворец (или крепост) на Тича и премести (там) войската си срещу гърци и славяни ...".⁴ Ключововата дума тук е *αὐλή* която, въпреки че В. Бешевлиев я превежда с гръцкото ѝ значение "дворец", тя се възприе с тюркското ѝ значение "аул". Ето защо, пристъпвайки към обяснението на цитирания израз от Чаталарската колона, следва да се спрем най-напред на думата *αὐλή*, за да се разбере какво всъщност е построил Омуртаг, а след това ще дойде ред и на въпроса, къде е извършен този строеж. При възприетото сега тълкуване излиза, че гръцкото *αὐλή* е равнозначно на тюркското *аул*. Разликата между тези две думи обаче е голяма: на гръцки това значи дворец или изобщо солиден строеж, докато на тюркски означава примитивна ограда за животни и в по-широк смисъл-заградено място за живеене. И не случайно не съществува солиден строеж от камъни и тухли, а още по-малко от големи

дялани блокове, които да носи името $\alpha\upsilon\lambda$ или $\alpha\upsilon\lambda\iota$. Недопустимо е да се мисли, че гърците са възприели тази дума от прабългарите в нейното тюркско значение, тъй като думата $\alpha\upsilon\lambda\eta$ е позната още на Ксенофонт, Платон и други антични писатели именно в нейното значение на двор, дворец, царски дворец.⁵ И с право В. Бешевлиев обявява за погрешно тълкуването на всички автори, които виждат равнопоставеност между гръцкото $\alpha\upsilon\lambda\eta$ и тюркското $\alpha\upsilon\lambda$ или $\alpha\upsilon\lambda\iota$.⁶ И той стига до извода, че думата $\alpha\upsilon\lambda\eta$ е чисто гръцка, означава дворец и не бива да се смесва с тюркската дума $\alpha\upsilon\lambda\iota$.⁷ В Тъпкова-Заимова вижда еднозначност в тези думи,⁸ но това е неубедително, доколкото няма пример на солиден строеж, означен с думата $\alpha\upsilon\lambda\eta$, нито обратно пример, при който думата $\alpha\upsilon\lambda\eta$ да означава примитивно заграждение за животни или на селище от юрти. Що се отнася до сравнението на думата $\alpha\upsilon\lambda\eta$ с $\acute{\omicron}\gamma\gamma\lambda\omicron\varsigma$, то е съвсем неуместно, доколкото $\acute{\omicron}\gamma\gamma\lambda\omicron\varsigma$ не е наименование на някакъв строеж или селище, а название на местност, в която прабългарите се настаняват с пристигането си в Долнодунавската област.⁹ Не е убедителен обаче В. Бешевлиев, когато в думата $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$, употребена в надписа, той вижда умалителната форма на $\alpha\upsilon\lambda\eta$. Тук по-скоро е употребен винителният падеж $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$, като в тази падежна форма е предадена с йота, т. е., с нейната звукова равностойност. А това означава, че този, който е изписвал надписа, е възприемал гръцките думи слухово. Думите пък са звучали по така нареченото Райхлиново произношение, характерно за средновековния гръцки език. Ето защо не само $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$ е написано вместо $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$, но също така в надписа не случайно определителният член $\tau\eta\nu$ се изписва с $\tau\iota\nu$. По същия начин се предава и предлогът $\epsilon\iota\varsigma$ с $\iota\varsigma$, а също и съюзът $\kappa\alpha\iota$ с $\kappa\acute{\epsilon}$. Така че съвсем закономерно и в съгласие със средновековното произношение в Чаталарския надпис срещаме изразите: $\iota\varsigma \tau\iota\nu \gamma\iota\nu$ вм. $\epsilon\iota\varsigma \tau\eta\nu \gamma\eta\nu$, $\iota\varsigma \tau\iota\varsigma$ Плскас вм. $\epsilon\iota\varsigma \tau\eta\varsigma$ Плскас, $\iota\varsigma \tau\iota\nu$ Тоутζαν вм. $\epsilon\iota\varsigma \tau\eta\nu$ Тоутζαν и $\kappa\acute{\epsilon}$ вм. $\kappa\alpha\iota$. Същото явление наблюдаваме и в Омуртаговия надпис от църквата “Св. 40 мъченици” във В. Търново.¹⁰

Този начин на изписване показва, че авторът на надписа е познавал добре говоримия гръцки език (димотики), но не е бил добре запознат с литературния гръцки език (катаревус). Дали този автор е бил българин, незапознат добре с официалния гръцки език или грък, човек от народа, предпочитайщ народния говор пред литературния писмен език, може само да се гадае. Както ще видим по-нататък, на същия принцип принадлежи и подмяната на омегата (ω) с омикрон ($\omicron$).

И така, $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$ е равно на $\alpha\upsilon\lambda\iota\nu$, а не произхожда от $\alpha\upsilon\lambda\iota\omicron\nu$, както предполага В. Бешевлиев. А това означава, че в надписа не става дума за “малък двор” или “малък стан”, а за обикновен царски дворец, каквото значение има всъщност тази гръцка дума. А сега на въпроса: къде се е намирал този дворец? Дали действително това е укреплението при с. Цар Крум, както напоследък бе възприето, или това е самата преславска крепост, както това се приемаше до неотдавна? И тук изниква веднага друг въпрос, а именно: прабългарите строили ли са крепости и дворци на пусти места, или са използвали заварени от тях стари укрепления, като са ги преустройвали и допълвали с

нови строежи. Вярно е, че в изворите не се казва, че те са ги преустройвали, а направо, че са ги построили едва ли не изоснови. Това обаче не отговаря на действителността. И като опровержение ще приведа следния пример. В апокрифна летопис, която често се цитира като надежден извор. Една се казва, че дело на български владетел са градовете: Дръстър, Средец, Пловдив, Червен, Несебър и др. От други по-надеждни писмени извори обаче, както и от резултатите от археологическите разкопки в тези центрове става ясно, че това са градове, съществували още през римската епоха, а някои от тях и значително по-рано. А истината е, че славяни и прабългари са използвали тези градове, но те не са ги създали.

Омуртаг също не е създал дворец или крепост на пусто място, а на такава, чиито стратегически и други предимства, са оценили вече други преди него. Разбира се, това място можеше да бъде и укрепението при с. Хан Крум, ако пред него не притежаваше много по-големи предимства във всяко отношение много по-голямата крепост на древния Мегалополис и по-късния Велики Преслав. Що се отнася до възникването на тези две укрепени селища или по-точно укрепени пунктове, то без да е възможно да се определи с точност времето, едно обаче е сигурно те са съществували преди основаването на българската държава. Това се доказва главно от резултатите от археологическите разкопки, както и от спецификата на монументалните строежи в Плиска, Преслав и Мадара. Както вече посочих, в укрепението при Хан Крум са открити две раннохристиянски базилики, както и други материали от късноримската епоха.¹² Пита се, няма е възможно да съществуват църкви от тази ранна епоха, без на това място да е имало някакво място? Ясно е, че тези църкви са обслужвали укрепеното селище, обявено сега за "Аул на Омуртаг". Такива стари населени места са също Плиска,¹³ Шуменската крепост и др. А че и Преслав не е град, построен на пусто място от прабългарите, се вижда освен от характера на строежите, също и от някои писмени извори. Така Анна Комнина пише за Преслав следното: "... най-укрепената крепост Велика Пристлава. Този преславен град, разположен до Истър, някога не е носил това варварско име, но имайки гръцко име, е бил и се нарича Мегалополис. Откак обаче българският император Мокър и потомците му, а освен това Самуил, последният от българската династия, какъвто е бил юдейският цар Седекия, започнали да нападат запада, градът получил съставно име, като запазил Мегали (Велика) Пристлава".¹⁴ А Теодор Скутариот в скоби пояснява, че "това е древен, много голям и укрепен град".¹⁵ Никита Акоминат също отбелязва, че Преслав е "много стар град".¹⁶ За старинното на Преслав и Плиска съобщава и предполагаемият Кодинус, според когото градовете Перестлава, Дистра, Плискува и Констанция били построени от Константин Велики.¹⁷ А Лукиан се изразява още по-конкретно. Той пише: "Велики Преслав е град, който създаде Симеон, цар на българите сред руините на Оджидже (Ogiggie), в полите на Хемус, по средата на който минава река Тича".¹⁸ И така през своето многовековно съществуване Преслав е носил различни имена. Като гръцки град, както сочи и В. Н. Златарски¹⁹, той се е наричал Мега-

лополис по данни на споменатата вече Анна Комнина, която обаче допуска груба грешка, като пише, че този голям град се намира на Истър, т. е. на Дунав, вместо на Тича (Камчия) и по този начин е допуснала объркване на Велики Преслав на Камчия и Малък Преслав или Преславец на Дунав.

Важно съображение в полза на това, че Омуртаг построява дворец във Велики Преслав, а не в укрепението при с. Хан Крум, е и обстоятелството, че последното укрепление не притежава стратегическите качества, които има Преслав, разположен точно срещу старопланински Герловски проход, през който протича р. Тича и който очевидно е трябвало да охраняват преместените тук войски на хан Омуртаг. Освен това Преслав е колосална крепост в сравнение със сравнително малкото укрепление при Хан Крум и, естествено, Омуртаг е предпочел да прехвърли войските си в Преслав, а не в малката крепост при с. Хан Крум. А оттук и изводът, че строежът на дворци и евентуално потягане на укрепителните съоръжения на древния Мегалополис е започнало още по времето на Омуртаг, така че вече при княз Борис тук са били създадени всички условия за ефикасна отбрана, от каквата страната се е нуждаела още през Омуртагово време. Със започналото ранно възстановяване на Преслав (стария Мегалополис) се обяснява до известна степен и съобщението на анонимния апокриф, че Преслав бил строен в продължение на 28 години от Симеон. единственият приемлив извод от това съобщение може да бъде само, че Преслав наистина е бил преустройван дълго време от Омуртаг до Симеон. Съобщението на анонимния апокриф може да се изтълкува и в смисъл, че Симеон започва своята строителна дейност в този град от възкачването си на престола в 893 г. до 921 г. — това се точно 28 години, когато Симеон все още не е обхванат от фиксидеята да завладее Цариград. Тази кампания против Цариград започва именно в 921 г.²⁰ И, погълнат всецяло в осъществяването на тази идея, той, естествено, не е имал възможност да продължава строителството в своята столица. Извършената до този момент строителна дейност превръща Преслав в голям и силно укрепен град с изключително важно стратегическо значение. Всичко това в последна сметка надделява над Плиска и след проведения народен събор в 893 г. този град става столица на българската държава под славянското название Велики Преслав. И съвсем нормално е, че съборът се провежда именно в Преслав, а не в Плиска — народен събор, на който се взимат още две важни решения: отстраняване от престола на Владимир и възкачване на Симеон.²¹ Както изглежда, един от първите значителни строежи на Симеон е Кръглата църква в Преслав. По този начин ние имаме един терminus post quem за изграждането на изключително важен паметник на нашата църковна архитектура.²²

Връщайки се към надписа върху Чаталарската колона, трябва да кажа, че там могат да се открият и други данни за това, че в този надпис се визира именно Преслав, а не укрепението при с. Хан Крум. Но преди това нека посоча, че пръв в полза на Хан Крум се изказа Васил Аврамов,²³ а след проведените там археологически разкопки, както вече отбелязах, тази теза единодушно се възприе. Тук няма да се занимавам с въпроса къде е била

първоначално Чаталарската колона. Едно е безспорно: там, където е намерена, не е нейното първоначално място. Следователно, така или иначе, тя е пренасяна, въпреки огромната си тежест. Но местонахождението не е чак толкова важно. По-важно е да се изтълкува правилно надписът. Тук ще се спра на следния пасаж, който според В. Бешевлиев гласи: "ἰς τῆς Πλσκας τὸν κάμπον μένοντα ἐπίσειεν αὐλιν ἰς τὴν Τοῦτζαν... κὲ τεχνῆος ἐπίσειεν γέφυραν ἰς τὴν Τοῦτζαν μετὸ αὐλιν στύλους τεσάρις κὲ ἐνάνο τὸν στύλον ἔστισειεν λέοντας δύο".

(Обитавайки стана на Плиска, съгради малък стан на Тича ... И направи изкусно мост на тича заедно с малкия стан и постави в този малък стан четири колони, а върху колоните два лъва).²⁴ Тук има място най-малкото за вариантното четене. Така В. Бешевлиев превежда: "а върху колоните два лъва". Но, ако се придържаме строго към текста, там е казано τὸν στύλον, т. е. колоната (вин. п. ед. ч.), а не колоните. Никак не е сигурно и четенето на предлога ἐλάνο. На това място надписът е повреден, чете се само първата буква Ε (εpsilon). Тук може да стои по-скоро изразът ἐν μέσω. На второ място, винителният падеж мн. ч. на λέων е λέοντας, както го чете и В. Бешевлиев.²⁵ Но във факсимилето, което той обнародва, ясно е изписано λέόνταις, а не λέοντας. Както се вижда, тук е налице една излишна йота (ι), която не може да бъде част от падежното окончание на думата λέοντας. Тази йота следователно трябва да се свърже със следващата сигма (Σ), което ще рече, че тук е изписан предлогът ἰς (вм.εἰς), който пък се отнася към числителното δύο, та се получава изразът εἰς δύο, който, свързан с λέοντα, в превод значи "по два лъва", а не "два лъва", както превежда В. Бешевлиев. Тук думата τὸν στύλον не е във вин. п. ед. ч., както това на пръв поглед изглежда, а родителен падеж мн. ч., само че тук, както и при итата (η), омегата (ω) е предадена слухово с омикрон (ο), та фактически думата приема формата на вин. п. ед. ч.

В светлината на тези обяснения въпросният текст като цяло следва да се чете така: τῆς Πλσκας τὸν κάμπον μένοντα ἐπίσειεν αὐλιν εἰς τὴν Τοῦτζαν... κὲ τεχνῆος ἐπίσειεν γέφυραν εἰς τὴν Τοῦτζαν μετὸν αὐλιν στύλους τεσάρις καὶ ἐν μέσω τῶν στύλων ἔστισειεν λέοντα εἰς δύο".

(Обитавайки стана на Плиска, съгради дворец на Тича ... И направи изкусно мост на Тича и заедно с двореца и четири колони, а между колоните постави по два лъва). Би могло да се предполага, че колоните са били в редица, например пред двореца, като между всеки две колони е имало по два лъва. а това означава, че лъвовете са били не два, а шест. Като се има предвид, че изразът εἰς δύο не подлежи на съмнение, лесно е да се разбере, че предлогът ἐλάνο, прочетен от В. Бешевлиев, е неприемлив, доколкото е трудно да си представим, че е било възможно да се поставят по два лъва върху една колона. Пропуснах да отбележа, че думата λέοντα по падеж и число е равна на λέοντασ, но предадена, може би погрешно, като дума от среден род.

И така, колоните са били четири, а лъвовете — шест. При това положение

ние поставя се въпросът: къде се намерени такъв брой лъвове — в Плиска ли, в Хан Крум ли или във Велики Преслав. Вярно е, че единични лъвски фигури са намирани и в Плиска, и в Хан Крум, и в Мадара. Но само в Преслав са открити четири такива фигури,²⁶ което ще рече, че липсват само две от шестте, които са били между колоните. Този брой на лъвските фигури, открити във Велики Преслав, е още един сериозен аргумент в полза на старото тълкуване на Чаталарския надпис, а именно, че в него се говори за извършен строеж във Велики Преслав, а не в незначителното по своите мащаби укрепление при с. Хан Крум.

И накрая нека посочим аргументите, въз основа на които бе обявено, че Омуртаг е построил не дворец в Преслав, а “аул” и мост на р. Тича при с. Хан Крум, по-точно в неговото землище, за да се види цялата несъстоятелност на тези аргументи.

На първо място се изтъква че укреплението при Хан Крум е с малки размери в сравнение с Плиска и Преслав.²⁷ Както вече отбелязах, точно така тълкува думата *ἀύλις* и В. Бещевлиев — като “малка крепост”. На второ място се сочи открит в укреплението път, постлан с тухли, но пътища с такива настилки не са познати нито на прабългари, нито на славяни. На трето място се сочи една банска постройка, която се сравнява с подобна постройка от Плиска. Но и тези бански постройки, както и монументалните строежи изобщо, също не са познати на прабългарите, нито на славяните.

Що се отнася до стратегическото значение на тази малки крепост, то Преслав в това отношение има далеч по-големи предимства, тъй като е разположен в непосредствена близост с един от старопланинските проходи — Герловският. Друг аргумент са материалите, открити при разкопките, повечето от които са от времето на първата българска държава. Чрез тези находки наистина се доказва по безспорен начин, че крепостта е обитавана от българите през IX — X в., но това съвсем не е доказателство, че те са нейните основатели. Сравненията, които се правят с Плиска, не са нищо повече от това, да се обяснява едно неизвестно с друго неизвестно.²⁸ В. Аврамов пръв обяви, че укреплението при Хан Крум, което според него се намира на левия бряг на Камчия, има важно стратегическо значение, защото било разположено срещу Ришкия и Върбишкия старопланински проходи.²⁹ Същото повтаря и В. Антонова.³⁰ Но, както посочих, в това отношение Преслав им безспорен приоритет. По-нататък се изтъква, че укреплението при Хан Крум имало подчертано военен характер. И това не може да се оспорва. Но същият характер имат и всички останали укрепени места, по-големи и по-малки, в това число и двете столици Плиска и Преслав. Накрая се посочват и голям брой каменоделски и други знаци. Но тези знаци, подобно на другите находки от IX — X в., показват само, че укреплението е използвано дълго време от българите, но не че то е създадено от тях.

Ето защо, въз основа на тези аргументи не може да се направи средното смело заключение: “Не остава място за съмнение, че тази крепост е аулът на хан Омуртаг, който погрешно се поставяше в миналото на мястото на древ-

ния Преслав".³¹

От всичко казано до тук следва да се направи точно обратно заключение: хан Омуртаг не е построил аул и мост на р. Тича в землището на с. Хан Крум, а дворец и мост в съществуващия наистина древен град и голяма крепост Мегалополис, наречен по-късно Велики Преслав. И точно така трябва да се тълкува текстът на Чаталарската колона, както впрочем беше изтълкуван и от първите изследвачи.

БЕЛЕЖКИ

¹ АНТОНОВА, В. и ДРЕМСИЗОВА, Цв. Аулт на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. (Проучвания през 1958 г.). — В: Археология, кн. 2, 1960, с. 28 — 39; В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. — В: Сб. К. Шкорпил. С., 1961, с. 131 — 153; В. Антонова. За мястото на аула на хан Омуртаг. В: Ипр., XVIII, 1962, кн. 5, с. 85 — 86; В. Антонова. Аулт на хан Омуртаг при с. Цар Крум. — В: Алхеология, кн. 2, 1963, с. 49 — 59; Цв. Дремсизова. Проучване на ула на Омуртаг през 1959 г. — В: Сб. К. Шкорпил. С., 1961, с. 111 — 129; Същата: Омуртаговият аул на Тича. — В: ИАИ XXVIII, 1965, с. 5 — 23.

² БЕШЕВЛИЕВ, В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 57, с. 299 сл.

³ АНТОНОВА, В. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула Хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). — В: Археология, кн. 4, 1968, с. 66 и обр. 1; Същата: Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула хан Крум при гара Цар Крум (Чаталар). — В: сб. Плиска — Преслав, т. 2, 1981, обр. 10 — 11; В. Антонова и Цв. Дремсизова. Цит. съч. с 28 и 37.

⁴ БЕШЕВЛИЕВ, В. Цит. съч., с. 300.

⁵ Древнегреческий русский словарь. I. М., 1958, с. 263. Тази дума със значение първоначално на номадско селище, а след това и на отседнало население се среща у казаците, тюркмените, каракалпаките и планинските селища в Северен Кавказ (Советский энциклопедический словарь. М., 1987, с. 90).

⁶ БЕШЕВЛИЕВ, В. Цит. съч., № 57, с. 203, Вж. и цитираната там литература; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, с. 96.

⁷ БЕШЕВЛИЕВ, В. Паралели. Към въпроса за двореца (αὐλή) на първобългарския хан. — В: ИИД, кн. XIV — XV, 1937, с. 78 — 79.

⁸ ТЪПКОВА — ЗАИМОВА, В. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — В: ИИБИ, кн. 6, 1956, с. 442 и 450.

⁹ Пак там, с. 445.

¹⁰ БЕШЕВЛИЕВ В. Първобългарски надписи ..., с. 192 — 193.

¹¹ ДУЙЧЕВ ИВ. Из старата българска книжнина. I. С., 1943, с. 156 сл.

¹² АНТОНОВА, В. и ДРЕМСИЗОВА, Цв. Цит. съч. Вж. тук заб. 4 и 5.

¹³ За произхода на монументалната архитектура в Плиска съм подготвил специален труд, но издаването му засега е невъзможно, главно по финансови причини.

¹⁴ Вж. Извори за българската история (ИБИ), т. XV (гр. VIII), с. 62 — 63.

¹⁵ Пак там, с. 244.

¹⁶ Вж. Аврамов, В. Юбилеен сборник Плиска — Преслав, част втора. С., 1929, с. 20.

¹⁷ Цитирано по Аврамов, В. Цит. съч. II, с. 129.

¹⁸ Пак там, с. 112, заб. 5.

¹⁹ Цит. по Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1. С., 1970, с. 413, заб. 74.

²⁰ Пак там, с. 407 сл.

²¹ ИБИ, т. VII (лат. II). С. 1960, с. 307.

²² Пак там, с. 405.

²³ *АВРАМОВ, В.* Цит. съч., с. 46 сл.

²⁴ *БЕШЕВЛИЕВ, В.* Първобългарски надписи ..., № 57, с. 200 — 201.

²⁵ Пак там, обр. 148.

²⁶ *ТОТЕВ, Т.* Археологически музей Преслав. С., 1969, обр. 16, 18, 19 и 21.

²⁷ *АНТОНОВА, В.* и *ДРЕМСИЗОВА, Ц.* Цит. съч., с. 38.

²⁸ Плиска също е заварен от славяни и прабългари късноантичен укрепен лагер. (Вж. Ст. Михайлов. Проблеми на раннобългарската култура. Необнародван труд).

²⁹ *АВРАМОВ, В.* Цит. съч., с. 92.

³⁰ *АНТОНОВА, В.* Аултът на Омуртаг при с. Цар Крум. (Проучвания 1960—1961 г.). — В: Археология, кн. 2, 1963, с. 55.

³¹ Пак там, с. 56.